

MIKES TÖRÖKORSZÁGI LEVELEIRŐL.

(Első közlemény.)

I.

Problematicus kérdésekkel foglalkozni, az irodalomtörténetben mindig hálátlan dolog. Óriási munkát s tanulmányt kíván, tömérdek adatot kell összehordani, s ha ezeket gondosan földolgozta az ember, sok czáfolat és állítás után mégis csak oda jut, hogy egyéni véleményt nyilvánít, mely a legtöbb esetben kizárólag az is marad, a nélkül, hogy a kérdés megoldásához csak egy lépéssel is közelebb értünk volna.

Vannak, akik úgy akarnak ezen segíteni, hogy vizsgálat alá veszik mindazt, a mit írtak a dologról, ebből kivetik a felfogásukkal meg nem egyezőt, a megfelelőt pedig megtartják, kibővítik újabb adatokkal, analtikus eljárással érintkező pontokat keresnek az összes nyilvánított vélemények között, s ezekből következtetőleg felállítanak egy újabb nézetet, hozzáteszem: egy újabb egyéni véleményt, mely a kérdést meg nem oldja, de sőt a megoldás felé közelebb sem visz. Mert az ilyen kérdéseket már keletkezésük alkalmával épen az teszi problematikussá, hogy eleve hiányzanak azok a döntő érvek, melyek a kétséget elhárítják, s melyeket subjectiv okoskodással magából a kérdést rejtő tárgyból, a rendelkezésre álló hiányos anyagból soha kimagyarázni nem lehet. Bármennyit írnak, végső eredményre nem jutnak, sőt az ilyen kérdések annál bonyolultabbak lesznek, minél többen foglalkoznak vele. A valószínűséget a legjobb esetben legfeljebb két határ közé szoríthatni, s mindaz, a mit azután még írni lehet, e két határ egyikének, másikának megerősítése, de kívül nyúlni a megállapított határokon csak az útvesztőt nagyobbítja, s nem közelebb, hanem messzebb visz a céltól. Nem mintha az ilyen munka czéltalan volna, sőt ellenkezőleg, minél körülményesebben s több oldalról világítjuk meg a kérdést, annál hasznosabb dolgot végzünk, másrésről azonban minél messzebb hatolunk a feltevésekbe, minél

inkább eltérünk a legközelebbi felfogástól, annál nehezebb lesz a valóság megközelítése, mert a valószínűség a távolság arányában fogy.

Egész irodalmak keletkeztek fontosabb ilyen kérdések felől, s valljuk, meg, minél nagyobb ez az irodalom, annál kevesebb a pozitív eredmény. Csak a Hamlet-kérdésre utalok, vagy Goethe Faustjára, a melybe annyit belemagyaráztak, hogy többet máig se tudunk róla, mint a mennyit tudtak akkor, mikor a kérdés felmerült.

Azt hihetnők ilyenformán, hogy problematikus kérdésekkel foglalkozni tehát egyáltalán nem érdemes. A dolog azonban nem úgy van. A legtöbben épen ezekkel szeretnek foglalkozni, sőt egyesenesen keresik az ilyen témákat, pedig valami különös eredmény reménye nem igen kecsegtet. De tág tere nyílik itt az egyéni véleménynyilvánításnak; a legsubjectivebb érvelések kerülnek napvilágra, s számos olyan mellékkörülmény merül fel, melyek valamely irodalmi jelenséget, vagy valamely író egyéniségét mind jobban megvilágítják. Nem is a pozitív eredmény a fődolog, mert hiszen ilyen eldönthetetlen kérdések rendesen nem elsőrangú fontosságúak, az irodalom maga ritkán nyer velük, hanem igenis nyer ama tárgynak a fontossága, melyből az ilyen kérdések erednek. Nem nyernénk semmit, ha sikerülne kideríteni, hogy ki volt Homeros, élt-e valamikor? de hogy újra meg újra foglalkoznak ezzel a kérdéssel, az mindannyiszor egy-egy szög ama zászlón, mely csendben, viharban egyaránt lobogva hirdeti az Ilias és Odyssea halhatatlan dicsőségét.

II.

Mikes irodalmi érdemén mitsem változtat, akár eldöntjük a Törökországi levelek keletkezésének kérdését, akár nem. De hogy többen megkísérlették a megoldást és bizonyára még meg fogják kísérteni ezentúl is, az minden esetre a mellett bizonyít, hogy szerzőjük egyike nemzeti irodalmunk ama alakjainak, a kikkel érdemes és czélszerű foglalkozni.

Mikes Kelemen irodalmunk történetében egészen magában álló jelenség.

Mikor a szatmári békekötés után vége szakadt a százados harczoknak és az erdélyi szabadság utolsó hősei kibujdostak idegenbe, a temető csöndje borult a hosszú küzdelmekben kimerült árva hazánkra. A kurucz költészet utolsó accordjai még belekeseregtek ebbe a csöndbe, de elnémultak ezek is és azután olyan idő következett, midőn az elmúlt dicsőségen elmerengeni is elfelejtett a magyar. A bécsi kormány ügyes politikájával alaposan kihasználta a helyzetet, hogy fondorlataival az országot lassankint kiforgassa nemzeti jellegéből: minden eszközzel azon törekedett, hogy az anyagi jólétet emelje, a testi életet előmozdítsa és ezért cserébe kérte a nemzet nyelvét, szokásait, hagyományait.

S odaadtuk édes örömet! Nem is tudtuk, mit adunk oda. Felcizizomáztuk magunkat német, francia czafrangokkal és sutba dobtuk a szép régi magyar sujtást. A nemzeti élet pangott, a nemzeti irodalom elsatnyult. S ugyanakkor messze a hazától, a Márvány-tenger partján virult egy kis Magyarország, egy kis igazi Magyarország, pezsgő nemzeti étellel, erkölcsökkel, tiszta magyar nyelvvel; volt fejedelme, közigazgatása, törvényei és — irodalma. Virágzó, minden ízében zamatos magyar irodalom volt ez, melyről az a nagy Magyarország ott túl nem tudott semmit. És talán az a kicsi Magyarország se tudott róla, csak megvolt, élt, megnőtt és nagy későn napvilágra is került. Ennek az irodalomnak a képviselője Mikes Kelemen, a ki nagyszabású valláserkölcsei munkásságot fejtett ki, de helyet a magyar irodalom történetében nem ezek a művek, hanem *Törökországi Levelei* biztosítottak neki.

E levelek keletkezésének kérdéséhez kívánunk hozzászólni. Mikes elszigetelt, különálló helyzeténél fogva új adatokkal nem igen bővíthetjük a már ismeretes anyagot, de épen ez a különállás csábít annak az anyagnak újból való felbolygatására; hátha találnunk olyan momentumokat, melyekre eddig kevésbé vetettek ügyet, s melyekből kifolyólag a ma általánosan elfogadott fel fogásnál más eredményre juthatunk?

III.

A Törökországi Leveleket legelőször Kultsár István adta ki »az eredetképpen való kézírásokból« 1794-ben, 33 évvel Mikes halála után. Rövid előszót ír »Az olvasóhoz«, melyben fővonásai-ban ismerteti a Rákóczi-kor eseményeit; de hogy mikép jutott a kézirat birtokába, arról nem nyilatkozik. Véleményt sem nyilvánít a Levelek keletkezésére nézve, a cím- és a bevezetésből következtetve azonban bizonyos, hogy ő azokat eredeti, missilis leveleknek tartotta: »Vedd szívesen, kedves olvasó, ugymond, Mikesnek, ily bizonyos tanúnak, a levelekbe elhintett s a nénjéhez, Konstantinápolyba intézett *tudósításait*, melyek bizonyára egy magyarhoz képest méltók az ismételre«. A kiadás nem keltett feltűnést; két-két fogadták, az említett kéziratot apokryph-nek tartották és Mikes csakhamar ismét feledésbe merült. A korabeli írók nem tudnak róla semmit és Pápaynak a *Magyar literatura esmeretében* Mikesnek a neve sem fordul elő.¹ Csak 1861-ben adta ki ismét Toldy Ferencz a leveleket, a ki a kéziratot megszerezvén, beható kritikával foglalkozott Mikessel és miután akkoriban még mindig kételkedtek Mikes létezésében, ennek rokonához, Mikes Istvánhoz írt és gr. Mikó Imre birtokában levő, 1579. jan. 5-éről keltezett levelét összehasonlítván a Törökországi Levelekkel, kimutatta a kézirat hitelességét, s kifejtette véleményét is a Törökországi

¹ Toncs Gusztáv: Zágoni Mikes Kelemen élete. 1897.

Levelek keletkezéséről és irodalmi értékéről. Szerinte a levelek nem missilisek, soha el nem küldettek, mert gróf P. E. csak költött alak és Mikesnek semmiféle nénye akkor Konstantinápolyban nem élt. Nem is egyenkint s akkor írta az egyes leveleket, a mikor keltezve vannak, hosszú időn keresztül, hanem az egész egy tervszerű irodalmi alkotás, melyet Mikes naplója alapján csak élete vége felé írt meg egyszerre. Még Toldy előtt Szilágyi Sándor foglalkozott Mikessel *Erdély irodalomtörténeté*-ben, Toldy kiadása után azonban, eddigi véleményét kibővítve, Toldy ellenében kifejti, hogy a levelek igenis missilisek; valóságos levelek, melyeket Mikes esetről esetre írt s nényének elküldött, a gyűjtemény tehát nem lehet műgonddal, egyfolytában, legkevésbé a szerző élete végén készült műalkotás.

E nézetekkel szemben később Abafi Lajos, a ki szintén sokat foglalkozott Mikessel és a Törökországi Leveleket meg a *Mulatságos napokat* is, szintén kiadta, egy új véleménynyel állott elő, hogy t. i. a Törökországi Levelek se nem levelek, se nem irodalmi mű, hanem levélalakban írt napló. Még pedig hivatalos napló, melyet Mikes Rákóczi meghagyásából vezetett. Az eredeti el is veszett, s a fenmaradt kézirat csak annak különböző időben, kisebb-nagyobb időközökben készült másolata. Ebből kiindulva állította fel aztán Gyulai a maga véleményét, mely szerint a Törökországi Levelek három csoportban, a szerző ifjú-, férfi- és aggkorában készült irodalmi mű.

Ez a négy fontosabb vélemény Mikes Törökországi Leveleinek a keletkezéséről. Ujabban Császár Elemér foglalkozott behatóbban a kérdéssel,¹ ki ezeket a különböző véleményeket egybevetvén, kikeresi az érintkező pontokat s ezeket abban a három adatban találja, hogy a Törökországi Levelek irodalmi műnek tekintendő, mely nem egyszerre, hanem több részben keletkezett. Ebből következtetőleg leszűri a maga véleményét, hogy a művet nem leveleknek kell tekintenünk, még kevésbé naplónak, hanem önálló műbecsrel bíró munkának, melyen Mikes hosszú időn, évtizedeken át dolgozott.

Mindezen kutatások alapján írta meg Toncs Gusztáv kitűnő monografiáját Mikes Kelemenről, melyben positiv tantételekbe foglalja a vizsgálódások eredményét. Ot ilyen tételt állapít meg:

1. A levelek napló alapján készültek; a napló nyomai bennök felismerhetők; Mikes a napló adatait csoportosítva dolgozza fel.

2. Mikes az egyes leveleket legtöbbször később írja meg, mint az eseményt naplójába bejegyzi.

3. Végleges irodalmi formájukat egész csoportok évekké később nyerték, pl. a Rodostóban való megtelepedés előtti időből kelt levelek.

¹ Császár Elemér: Mikes Kelemen Törökországi Leveleinek keletkezése. Irod. tört. Közl. 1895.

4. Mikes a leveleken egész törökországi élete alatt dolgozott s bizonyára számos részletet többször is átdolgozott.

5. A néne alakja nem történeti személy, hanem művészi alkotás.

Jelen tanulmányunkban újra beható vizsgálat alá vesszük a nyilvánított véleményeket, s a kérdést ismét szőnyegre vetve, célunk Császár és Toncs álláspontjával szemben kimutatni, mi állapítható meg positiv eredményképen és mi nem.

IV.

Mikor Kultsár a Törökországi Leveleket legelőször kiadta, azok úgy jelentek meg, mint egy kibujdosott, száműzött honfiúnak nénjéhez írt valóságos levelei. Szilágyi, Erdély irodalomtörténetében is azoknak mondja. Az első, a ki ezt a nézetet megdönteni akarta, Toldy Ferencz volt. Nagy apparatussal s még több tudással tanulmányozta a rejtélyes ügyet és kiadásának függelékében alaki s tartalmi érvekkel kifejti a maga eltérő véleményét, melyet két tételben foglal össze: 1. a levelek nem missilisek, 2. Mikes élete végén írt emlékiratnak kell tekinteni. Császár, ki az összes véleményekből a következményeket vonja le, a második tételt, mint tarthatatlant, elveti, de az elsőt megtartja és a maga adataival is támogatja. Legközelebbi feladatunk mindezeket az adatokat beható kritika alá venni és kimutatni, hogy Toldy negatív tétele, a mint Császár nevezi, bebizonyított igazságnak csakugyan elfogadható-e?

Toldy érveinek főerejét a néne személye képezi.

»Elöttem fekszik saját kezének e drága ereklyéje, — így ír Toldy — mely betűhíven e címet viseli: *Constantinapolyban* (—ba) *Groff P. . . . E* (hez) *irot leveli M . . . K* (Mikes Kelemennek). Az első levél a Gallipoliba érkezés napjáról van kelteve (1717. 10. oct.), az utolsó Rodostóból 1758. dec. 20-áról; intézve egy állítólag Konstantinápolyban lakó nénjéhez, kinek neve, ha a fennírt betűkből s pontokból ki akarnók betűzni: gróf Pekry Eszter lehete, mert azon időben más e betűn kezdődő nevű grófi ház Erdélyben nem virágzott, s az *E* után vetett öt pont más, akkor szokásos keresztnévre ily alkalmasan nem magyarázható.« A *P*, mondja tovább Toldy, más nevet nem rejthet, mint Pekryt és egy gr. Pekry Lőrincz részt is vett a Rákóczi-mozgalomban, de ennek nem volt *E* keresztnévű leánya; a Petkyek később lettek grófokká, a Pálffyak vagy Perényiek pedig az erdélyi Mikesekkel semmi összeköttetésben nem álltak. Toldy abból indul ki, hogy a *P* után négy, az *E* után öt pont van, azt hiszi tehát, hogy *P* csak Pekryt jelenthet, *E* pedig csak Esztert. De hogy feltevése nem helyes, abból látszik, hogy akkor az *M* utáni három és *K* utáni öt pont sem jelenthetné Mikes Kelemen, az pedig nem tételezhető fel, hogy amott ügyelt volna, hogy a pontok száma épen

megfeleljen a betűk számának, emitt pedig nem. Azután miért nevezné nénjét épen a leánykori nevéen? Nem valószínűbb, hogy a férje nevéen szólítja? Az összes emigránsok nevei pedig nem maradtak fenn, miért nem létezhetett tehát egy *P* nevű gróf, a ki vagy maga, vagy akinek a családja bármily oknál fogva Perában lakott? Sőt valószínű, hogy ez a *P.* gróf nem is volt bujdosó, vagy már előbb meghalt s a néne özvegyen maradt, mert különben a német követ őket se tűrte volna meg Perában, mint a hogy nem tűrte meg a Bercsényiéket. Toldy azon érvelése tehát, hogy egy *P. E.* nevű grófné akkor Konstantinápolyban nem létezett, mert arról hiteles adataink nincsenek, nem fogadható el. S ha az ellenkezője sem bizonyítható be, legalább feltehetjük, hogy ha Mikes leveleket írt egy Perában lakó nénjéhez, akkor ez a néne létezett és *P. E.*-nek hívták, mert a maga nevét is helyesen jelzi *M. K.*-val.

Thaly Kálmán¹ egy *Elisabeth Spax* nevű igen előkelő asszonyról tesz említést, ki a rodostói anyakönyvekben 1740-től fogva sűrűn szerepel tanu, illetőleg komaasszonyként, de mindig csak úri rendű lakodalmak és keresztelők alkalmával. Thaly abbéli véleményének ad kifejezést, hogy ennek az asszonynak a nevét pater Luvari elferdítve írta be és talán *Paksy* lehetett, a mi igen valószínű, mert *Paksy* régebben mint *Paxy*, *Pax* (ebből *Spax*) tényleg előfordul.² Férje nem említtetik; de volt egy Ágnes nevű fogadott leánya, ki 1742-ben Szathmáry Istvánhoz ment feleségül. Ez adatok igen közelfekvők ahhoz, hogy ebben az *Elisabeth Spax*, *Paksy Erzsébet*-ben (*P . . . E . . . !*) nem azt az egyik özvegyasszonyt, a kit Mikes a Bercsényiek körében említ, mint a hogy Thaly Kálmán hiszi, *hanem magát Mikes nénjét* keressük. S feltevésünket támogatja azon körülmény is, hogy e nő két ízben Mikesnek komatársa volt, vele körülbelül egy idős (miután leánya 1742-ben ment férjhez), s 1758 szept. 19-én halt meg. Így Mikes utolsó levelét nem levélnek, hanem harmónikus befejezéséppen kevéssel nénje halála után írta volna meg, a mi tartalmát és hangját tekintve (a halálról elmélkedik!) nem is lehetetlen.

Kutatásaimat ezen irányban még nem fejeztem be, s így egyelőre csak egy eshetőségre akarok rámutatni, nem pedig a néne személyét eldönteni. Azt hiszem azonban, igen fontos pozitív adattal állunk szemben, melynek kiderítése a levelek kérdését egyik vagy másik irányban okvetlenül el fogja dönteni. Addig a néne kilétének kérdése természetesen nem használható fel arra, hogy belőle concreat tény mellett vagy ellen bizonyítsunk.

Toldy még egész sereg ilyen kérdést vet fel: hogy mi tartotta e nőt Perához kötvé, midőn Rodostón egy kedves öccs és honfiai körében sokkal »honosabb« életet élhetett volna? Nem tűnik-e fel, hogy egészsége négy évtized alatt soha sem ingadozott? Mért

¹ Rákóczi-emlékek Törökországban. 1893.

² Nagy Iván. Magyarország családai.

nem gyűjtötte össze a nénje leveleit is, azokat a nyájas, lelkes, édes leveleket, melyeket nem győz eléggé dicsérni? És Császárnak, Toncsnak kérdései, hogy mért nem megy vissza Erdélybe, gyermekei mért nem érintkeznek Mikessel, mennyi idős, kikből áll a társasága? stb. stb. — csupa erőszakosan felvetett dolog, olyan természetű kérdések melyeknek semmi bizonyító erejük nincsen. Mert ha mindezekre Mikestől nem kapunk feleletet, következik-e már most ebből, hogy a néne nem létezett? Mme de Sévigné leveleiben is százával vethetjük fel a kérdéseket olyan dolgokról, melyekről *nincs* szó bennök, melyekre hiába keresünk feleletet a levelekben, s ha a történeti tények olyan ismeretlenek volnának mint Mikesnél, akkor Mme de Grignan épen olyan rejtélyes alak volna mint P. E. grófnő. Ott se fontos személy a leány, a kinek ír, hanem ő, a ki ír, s leányát ép oly kevésbé ismerjük meg leveleiből, mint Mikeséből a nénét, de igenis bennük van maga Sévigné asszony egészen, a mint hogy Mikes is egészen. A levelezést épen az teszi élethűvé, hogy a levélíró áll folyton előtérben, s ha Mikes a néne alakját »nem tudja élesen egyéníteni« Toncs szerint, Bercsényit s ennek feleségét, Zsuzsikát s a többi szereplő személyeket ellenben igen, úgy ez épen a valódi levelek mellett bizonyít, mert a *kiről* írunk, azt lehet híven jellemezni, de a *kinek* írunk, az csak folyton előttünk áll, a nélkül hogy egyénisége a levelekben kidomborodnék. Ha a néne alakjáról olyan teljes képet nyernénk, mint azt azok kívánnák, kik a levelek missilis volta ellen foglalnak állást, akkor épen abból lehetne mesterkéeltségre következtetni, s inkább merülhetne fel kétség a levelek valóságára iránt. És hogy Paphlagoniába s Drinápolyba küldi a nénjét? vagy konstantinápolyi dolgokat közöl vele, s arról tudósítja, hogy ott volt s mit végzett? Ezek olyan lehetetlen dolgok? S lehet ebből fontos következményeket levonni? Mért *küldi* a nénét Paphlagoniába, mért nem lehetett volna valóban ott? Paphlagonia, Kis-Ázsia partjain, ma is kedvencz tartózkodási helye a konstantinápolyiaknak és a néne a török zavarások elől is oda menekülhetett. Ha pedig Mikes bent járt Konstantinápolyban, meglátogathatta ő nénjét a nélkül, hogy erről szükségképen említést kellene tennie; de hiszen bőven meg is emlékszik róla! Sokszor meg bizony előfordulhatott, a mikor a fejedelemmel ment be, vagy valami fontos és sürgős ügyben beküldték, hogy nem ért rá ellátogatni a rokonhoz. Az se tetszetik különös dolognak, hogy Konstantinápolyból ír leveleket nénjének Konstantinápolyba, főleg ha meggondoljuk, hogy ez Rákóczi József idejében történt, azok közt a zavaros viszonyok között, a mikor soha se tudhatták, hogy másnap hol lesznek: akkor bizony megeshetett, hogy félévig se mehetett el nénjéhez, s a közlekedés is oly nehéz volt, hogy levelet is alig küldhetett. Local posta még ma sincs Konstantinápolyban és helybeli levelet ma is csak külön e célra felvett emberrel küldhetni, vagy pedig, ha sürgős értesíteni valónk van, akkor táviratozni kell.

Toldy érvei a néne létezése ellen tehát nem meggyőzők, csak subjectiv felfogását támogatják, de a levelek missilis volta elleni bizonyítékoknak el nem fogadhatók. S ezeken kívül egyéb érvei nincsenek is; csak futólag említi, hogy az európai eseményeket sokszor 8—10 nap múlva már közli, »holott legújabb időnkig, midőn a telegraph használtatik, oly lassú vala a stambuli pósta.« Aztán az 1748—52-iki leveleket hozza fel, midőn évenként csak három, egyszer négy levélben érkezik, s »így levelezni nem szokás«. Annál hatalmasabban érvel Császár. Toldyból kiindulva, elfogadja ennek érveit a néne személyét illetőleg, s bebizonyított-nak tekintvén annak nem létezését, Toldy adatait kibővíti. Alaki érveit abban foglalja össze, hogy sorra kimutatja azokat az anachronismusokat, melyek a levelek missilis volta ellen szólnak. S itt már olyan érvekkel állunk szemben, melyeknek objectiv értékük van és megtámadhatók ugyan, sőt nagyrészt le is ronthatók, de teljességgel meg nem dönthetők. Egyenkint megvizsgáljuk.

A C. levélben 1733. december 4-én Mikes a lengyel örökösödési háborúról ír. Szaniszlótól elfordultak a lengyelek s neki Varsóból távoznia kellett. Mindez, mondja Császár, december elején történt, tehát Mikes 4-én nem írhatott ezekről mint factumokról. Ennek ellenében utalunk *Hermann* híres történetíróra, ki a *Geschichte des russischen Staates* című munkájában (IV. 557.) kimutatja, hogy Szaniszló már *október 5-én* nem volt Varsóban. A CXCIX. levélben 1756. április 30-án már tudja az angol-francia hadüzenetet, pedig ez csak augusztusban következett be. Erre nézve megjegyezzük, hogy az angolok s a francziák már 1754 óta álltak ellenséges viszonyban egymással, s Amerikában és Indiában elvették egymás hajóit; hogy tehát előbb-utóbb nyílt háborúra kerül a dolog, azt Mikes az ottani francia követtől áprilisban már tudhatta s bátran írhatott róla mint factumról.

Az aacheni békéről már 1748. ápril 15-én tudósít, pedig csak hat hónappal később, október 18-án köttetett meg. Ez nem döntő érv. Mert Mikes csak a magyar királyné s a francia király megbéküléséről beszél és *Arneht* szerint (*Geschichte Maria Theresiens III.*) a francziák s Mária Terézia közt az egyezés már *februárban* köttetett meg, csak színleg folytatták még a háborút, hogy az angolokat félrevezessék. Ezt Mikes a francia követtől szintén tudhatta már áprilisban.

Hogy egyes eseményeket, még a reá nézve fontosabbakat is csak később jegyzi fel, az mit sem bizonyít, legfeljebb azt, hogy még sem érdeklődött olyan nagyon irántuk mintsem gondolnók, mert a mint többször ki is fejezi, ezen események kimeneletétől, főleg Rákóczi halála után már semmit sem remélt.

Hanem hogy egyes dolgokról meglepően hamar értesít, azt már bajosan lehet megmagyarázni. Hogy pl. az 1734. július 18-iki philipsburgi ütközetről már július 27-én pontos adatokat közöl,

vagy 1742. június 15-ikén már tud a boroszlói békéről és 1757. november 29-én a poroszoknak Boroszló melletti vereségéről, azt tényleg csak úgy lehet megérteni, ha feltételezzük, hogy az illető leveleket később írta, mint a hogy keltezve vannak — ha csak napokkal is. A porosz-osztrák háború kitörésének 1756-ban és Szászország elfoglalásának már áprilban való feljegyzése is ilyen erősítő érvnek tetszhetik, mert a háború csak augusztusban tört ki és Saxoniát csak az év végén hódították meg a poroszok, de ezt a CXCIX. levél végére függesztett mondatban írja meg, mely az előbbi szöveggel semmi összefüggésben nincs és a kéziratban tisztán látszik, hogy utólag íratott oda. A betűk jellege, az írás, a világosabb ténta egészen elüt a többitől és a következő levél írásmodorával azonos, azt pedig 1757. január 17-én írta, a mikor már tudhatott Szászország elfoglalásáról; nagyon valószínű tehát, hogy ezt a mondatot utólag toldotta be. Ilyen utólagos toldásokat egyébként több helyen találtam a kéziratban; pl. a most említett 1757. jan. 17-iki levél végén is: »Ennek a holnapnak a kezdetin akará egy istentelen a francia királyt megölni, de megfizettet érte« — szintén utólagos bejegyzés.

Császárnak ezen adatai közül tehát mindössze három fogadható el, a többinek nincs bizonyító ereje, hacsak nem épen az ellenkezőt bizonyítják. Egyes levelek retrospectiv jellege, a mit Toncs említ, se bizonyít semmit; egyszerűen jól ismerte a viszonyokat s ebből következtetett olyan biztosan. S a többi, a mit Császár még felhoz állításának támogatására, már csupa alanyi dolog, melyet ki-ki tetszése szerint fejthet meg, de végérvényes igazság belőle le nem vonható. Hogy eleinte buzgón gratulál újévre s később abban hagyja, nem áll, mert még 1757-ben is gratulál; aztán nem szerette ő a sok czifra köszöntést — »mi egymást csak két szóval köszöntjük, azt a két szót elkiséri a mi szívünk, azzal mi beérjük, többet nem kívánunk« — azt a »jó magyar szokást« tehát, a születés vagy névnapi felköszöntést, ő nem sokra becsülte. Leíró levelei sem bizonyítanak, mert 30 évi levelezés után bizony kifogy az ember az írni valóból s ilyenkor mindenfélét ír, a miről tud; panaszkodik is eleget, hogy nincs mit írnia. Egy kedves emberünk pedig mindent szívesen fogad, bármit írjunk, nem is az a fő, hogy mit írunk, hanem hogy egyáltalában írunk, hogy hírt veszünk, sorait látjuk annak, a kit szeretünk s ez megvígasztal. Az is csak természetes dolog, hogy utóbb ritkábban ír, ő maga mondja: »Azelőtt gyakrabban írtunk egymásnak, mitől van a? talám attól, hogy vénülünk?« Ezen adatokra különben még vissza fogunk térni a magunk véleményének kifejtése alkalmával. Hogy pedig ifjúkoráról, Franciaországban való tartózkodásáról, családi viszonyairól nem szól? Hiszen a néne azokat az elmúlt dolgokat ismerhette, s a levelezést épen az teszi alkalmoszerűvé, hogy nem vonja bele a múltat, a mit akkor, ha mémoires vagy naplót akart volna írni, bizonyára el nem mulaszt.

Eddigi fejtegetéseink eredményeként tehát megállapíthatjuk, először is, hogy Toldy az ő álláspontját nem igazolta be; a néne személyét illetőleg felhozott érvei a legenyhébb kritikát sem állják ki, a levelek missilis voltát tagadó fejtegetése pedig nem nyugszik elég pozitív alapon. Következésképpen ebből kiindulni s erre más véleményt alapítani nem lehet. Ingó alapon valamit felépíteni mindig merész vállalkozás, és ha mégis megkísértjük, könnyen megesik, hogy akkor dül össze az épület, mikor már készen van. Ma az általános nézet az, hogy Mikes Törökországi Levelei nem missilisek. Ezt a felfogást bizonyára az én vizsgálódásaim eredménye sem fogja megdönteni; de tartok tőle, hogy valami véletlen felfedezések egy csapásra döntik majd halomra mindazt, a mit erről eddig írtak, s ki fog derülni, hogy kinek írta Mikes azokat a gyönyörű szép leveleket.

Császár ingó alapokon indul; Toldyt követi, ennek adatait kiegészíti, s bárha igen beható vizsgálat alá veszi is az egyes körülményeket, az ő érvei sem bizonyítók, úgy, hogy azokból bátran a levelek nem missilis voltára lehetne következtetni. A mi el nem vitatható tény, az az, hogy egyes dolgokat Mikes csodálatosan hamar ír meg, előbb, mintsem ő, ha a levelek keletését vesszük figyelembe, arról tudhatott volna. Igaz, hogy csak napokról van szó, mert ha a philipsburgi ütközetet nem tudhatta meg 9 nap alatt, tudhatott róla 15—20 nap múlva, de mégis tények ezek, melyeket megczáfolni nem lehet. Lássuk már most, hogy e tényeknek minő érveket állíthatunk szembe.

V.

Említettük, hogy Toldy véleményét Császár két részre osztja: egy negatív és egy pozitív tételre. Az elsőt elfogadva, a másik megdöntésére törekszik. S erre felhasználja Szilágyi véleményét, melyet terjedelmesen kifejti és saját szavai szerint, kevésbé fontos érvekkel ugyan, de mégis támogat s kibővíti. Főlöszleges volna tehát részünkről ennek újbóli megvizsgálása, de Szilágyi felfogása ránk nézve oly fontos, hogy az ismétlésekbe esés vádjának koczkatatása árán is szükségesnek tartjuk vele behatóan foglalkozni, annyival is inkább, mivel természetesebbnek látszó fontos következtetéseket vélünk belőle levonhatni.

Mikes Törökországi Leveleiről, mondja Szilágyi, Toldy sajátos véleményt nyilvánított. »Szerinte Kelemenünk folytonosan vezetett naplót, mely néma megbizottja volt csendesen tűrő, váró és reménylő keblének. Ezekből, elveszendő papirosaiból mémoirotak szerkesztett levélalakban a francia irodalom példájára... E vélemény aztán gr. P. E.-t ideállá tenné. Lehet, habár nem hiszem, hogy gr. P. E. csak eszménykép volt, egy név, melyet forrón tisztelt, s melyhez nem küldözgetett leveleket. De nem hiszem, hogy a munkát, úgy, a mint van, élete végén írta vagy szerkesz-

tette volna. Betűszerinti értelemben veszem e szavait: — Az első levelemet a midőn a nénémnek írtam, huszonzét esztendő voltam, eztet pedig a hatvankilenczedikben írom. — Azután hasonlítsuk csak össze későbbi leveleit a Huszárhoz írottal; ugyanazon hang és resignatio. De hasonlítsuk össze a korábbiakkal, hangban és gondolkodásban megtaláljuk a különbséget: ugyanazt, mely magukban a konstantinápolyi levelekben is nyilvánul. E levelek elsejét egy erőteljes, kedélyes, csüggedni nem tudó férfi, s harmincz év múlva az utolsót egy számkivetésben megöszült agynak tollából vesszük, kinek már kedélye is átváltozott, s ki a lemondás nyugodtságával forgatja tollát. Ez átalakulás történetét nyomon kísérhetjük, a mint a csapások egy-egy reményvirágot leszakasztanak, s a mint az évek őszítik haját, érlelik kedélyét. A szerencsétlenség föl nem vevése resignatióba megy át, a szeszélyes kedvcsapongásnak borúlt lemondás ad helyet. Itt már nincs reménye, eltűnt hite egy jobb jövőben, visszanéz a múltba, hol bajtársait egymásután eltemette, a hazára, melynek földjével még porai sem vegyülhetnek. Pedig sokáig bízott annak meglátásában s türelmetlenül várta a perczeket, hogy zágoni csendes magányában megpihenhessen. És épen ily erős, kitartó vonzalom nyilatkozik leveleiben övéi, különösen néje irányában. Az a gyöngéd finomság, melyet minden sora lehel, az az aggódó tudakozódás, melylyel állapotjáról kérdezősködik, mély és őszinte érzelem kifolyása, melyben semmi keresettség, semmi a mi nem őszinte. S ez érzelem nem is változott, utolsó szavában is oly nemes, tiszta maradt, mint első levelében.

Ime Szilágyi megdönthetetlen érvelése. Nem a felszínen halász, nem külső argumentumokat keres, hanem a mélybe nyúl, a levelek tartalmát vizsgálja. Az emberi lélekre appellál, kimutatja, hogy az ember egészen másképp ír valamely tárgyról ifjúkorában mint később; minden kornak megvan a maga állandó jellege, mely kifejezésre jut az írásban is; a gondolkodásmód, lélekhangulat folyton változik, a mint az ember öregedik. És a Törökországi Levelekben ez a hangulatváltozás megvan, az első levelek egészen mások mint azok, melyeket élete vége felé írt. Igenis, a Törökországi Levelek »egy élő, fejlődő lény« mint maga Mikes. A hangnak ezen világosan észlelhető különbségét, mondja tovább Szilágyi, »Mikes minden finom műérzékevel sem tudta volna eltalálni«. De a leveleknek nemcsak a hangulata változik, hanem a tartalma is, jegyzi meg igen helyesen Császár, sőt még azt is hozzáteszi, hogy a sokféle tárgyat nem egymásután veszi elő, hanem összeszövi őket. »A Törökországi leveleket tehát nem tarthatjuk *műgonddal egyfolytában készült műnek* (ezek szó szerint Császár szavai), mert akkor Mikes, kinek annyi érzéke volt a levelek különféle fajaihoz illő előadásmód megválasztásában, tetszetősebben, arányosabban osztotta volna fel.« Észre sem veszi Császár, hogy ezzel mennyire ellentmond önönmagának. Mond azonban Szilágyi még egyebet is, a mire Császár úgy látszik nem sok ügyet vetett, a miből azonban néze-

tünk szerint fontos következtetést vonhatunk. Vannak t. i. a Törökországi Levelek között egész rövidke 8—10 soros levelek is, melyek Császár szerint teljesen fölöslegesek és indokolatlanok, tehát a levelek missilis volta ellen bizonyítanak! Hogy miért, azt nem tudom, mert Szilágyi épen ezeket a rövid, sokszor csak egyetlen értesítést tartalmazó leveleket igen fontosaknak tartja, »melyeket nehezen vett volna fel az öntudatos műgonddal készített memoireba, midőn ezek többnyire csak a hangot zavarják, *magukon hordván a nap bélyegét, melyen íratlak.*« Ebből azt a fontos következtetést vonjuk le, hogy a többi levelek is, a hosszabbak, magukon hordják azon nap bélyegét, melyen íratlak. Vizsgáljuk meg a dolgot, vajjon igaz-e? Császár csak azokról a levelekről ismeri el, hogy »nyomban a szomorú eset hatásából folytak«, melyeket Mikes Rákóczi halála alkalmával írt. Ezeknek a leveleknek a közvetlensége szerinte is meglepő. »Erre a pár levélre — úgymond — hivatkoznak azok, kik a levelek missilis voltát védik, mint bizonyítékra, bátran hozzátehetjük, egyetlen erősítő körülményre.«

S csakugyan olyan pár levél ez? Hátha több, hátha sok, mind, vagy legalább majdnem mind a levelek olyanok, melyeknek közvetlensége annyira meglepő, hogy csakis nyomban az esemény hatása alatt írhatta? Hiszen Rákóczi Józsefet is hűségesen elsíratja »de mennyire másképp *érez*, mint mikor az öreg fejedelmet temette el!« Mért mondja ezt Császár? Azért mert *ezek* a levelek azt a hatást tették reá, hogy Mikes nem akkor közvetlenül az eset hatása alatt írta őket?

Hanem kezdjük előlről.

Mindjárt az első levél, milyen kedves, mennyire közvetlen. Ezt a hangot lehetetlen lett volna így eltalálni, ha nem akkor rögtön a megérkezés és kiállott tengeri út behatása alatt írta volna. Nem is úgy hangzik, mintha első levél volna, hanem egy már régebben megkezdett levelezés folytatása. Nem lehetetlen, hogy már Franciaországból is írt, levelében említi is, csakhogy azokat a leveleket nem másolta le; most, hogy »egy aérrel élünk, gyakrabban veszem kedves levelét«, ő is gyakrabban fog írni, mintha érezné, hogy hosszabb ideig fognak itt maradni. Aztán elbeszéli, hogyan fogadták őket; fontos eseménynek említi, hogy Belgrádnál megverték a törököt, »a nép szalad Ázsiába, hogy lehet ilyen néppel hadakozni?« És milyen kedvesen enyeleg! »De édes néném, a restséget el kell úzni...« stb. Sokat foglalkozik a nénjével; nincsen nagyobb gyönyörűsége, mint neki írni, s az ő leveleit olvasni; sokszor ír, ha hiábavalóságot is, de ír, néha keveset, siet az írással, mert »a vén csifut váraozik a levele után — fagy meg a szegény (február 15-én), bár csak tudnám, hogy ki nemzetségiből való!« Ő maga is sokat fagyoskodik, a háza négy kőfalból áll...

Ekközben megváltoznak a viszonyok: »el volt végezve, hogy mi ide békességre jöjjünk és ebben az országban töltsük el a bujdosást.« Franciaországban úgy sem lett volna maradásuk, s ha

ide nem hívták volna őket is, kénytelenek lettek volna onnan kimenni és hivatlan idejönni.

Nyár lesz, meleg idő, s ez meghozza a betegségeket. — »Ha ott is nagy melegek vannak, félttem kedet a betegségtől, arról *rettegve gondolkodom*«. Majd Konstantinápolyba készül, s hogy örül, hogy meglátja nénjét! Alig várja, hogy őt láthassa. S mikor ott volt, az egész levélen végig csak a nénéről ír. »Mikor kednél vagyok, a nap oly sebesen repül mint a fecske, mikor pedig itt vagyok, akkor rák hátán jár.«

1718 szept. 22-én Jenikőről ír; ő nem mehet be Konstantinápolyba, hát hívja a nénjét oda látogatóba. És hogy aggódik a következő levélben, hogy szerencsésen haza érkezett-e, mivel alig hogy megindult, erős szél támadt. Mikor híret veszi, hogy Bercsényi Perába érkezett, folyton arról ír, néha oly erős közvetlenséggel, hogy eszünkbe se jut egyebet gondolni, mint hogy levelet olvasunk.

»Édes néném, vevé-e ked észre tegnap, hogy mint örült Bercsényiné asszonyom azon, hogy a fejedelem meglátogatta? Mindennel kínálta volna — örömben nem tudta, mit csináljon. Már csak azt vártam, hogy egypár tánczczal kínálja meg. De ne nevesse ked; mert az idő miatt még örömet eljárná, vagy ellépedégné, de a micsoda időben és állapotban vagyunk, a táncz is savanyú.« Vagy pedig:

»Irtóztató dolog, mely régen nem irtunk, édes néném, egymásnak. Annak pedig mi az oka? nem más, hanem, hogy csaknem minden harmad napban látjuk egymást. Kedet látni, s kednek irni nagy különbség. Ha mindenkor olyan gyakran mehetnék kedhez, mint már egy darab időtől fogvást, az igaz, nem volnék méltó a szánásra; de nem lesz mindenkor pap sajtja. Már egy hete, hogy egymással nem nevtünk Egyrésről nem bánom, mert nem alkalmatlankodom kednek, noha kednél mind jobb ágyam vagyok, mind többet eszem, mind többet nevetek, mint itt. De még nagyobb okát is mondom — az, hogy az idő rossz, és olyankor járni a tengeren nem egészséges«

Ha valahová kirándul, rögtön ír onnan, nem várja meg míg visszaérkezik. S hogy csakugyan onnan ír, arról a levél hangja, s az a közvetlenség melylyel mindent apróra megír, eléggé meggyőző. Így csak levelezésnél szoktunk cselekedni, hogy hírt adjunk, hogy levelünket onnan keltezhessük, a hol vagyunk; ha Mikes mémoires vagy naplót írt volna, bizonyára nem czipeli magával a táborba, a sátor alá az írományait, hogy ott dolgozzék, hanem megvárja míg hazatér s úgy írta volna meg, hogy itt meg itt járt. Október 7-én még Békősről ír és visszatérvén Jenikőbe, már 10-én azonnal ír ismét s tudatja, hogy visszatért: »Micsoda szép állapot az: tegnap ebédet Ázsiában ettem, vacsorát pedig Európában«

Miután nénje néhány hónapot ott töltött nála, következik a szakadás. A porta Rodostót jelölte ki az emigránsok állandó tartóz-

kodási helyéül, a hová azonnal meg is indulnak. Részletesen leírja az utat és megérkezésüket oly apróra, oly órányi pontossággal s elevenséggel, hogy így csakis a rögtöni behatás alatt írhatott. Ha később ír, bizonyára kevesebb részletességgel, nyugodtabban, rövidebben ír és nem hagyja máskorra az új lakóhely leírását, hanem azt is beleszővi, de most hogyan írjon róla, mikor még nem ismeri? És a levele végén hogy kéri nénjét, ha most messzebb is vannak egymástól, ne fogyjon meg a szeretete, vigyázzon az egészségére, s írjon ezután is szorgalmasan. Már egy hónap múlva írhat a helyi viszonyokról; meg is tartja ígéretét és hosszasan leír mindent a mi őt s a nénét érdekl. Magáról is ír, hogyan tölti az időt, mivel foglalkozik, hogy érzi ott magát stb., minden szó, minden betű magán hordja a megváltozott körülmények hatásának bélyegét. S ettől fogva ritkábban ír, az időköz az egyes levelek között nagyobb lesz, vajjon miért? Hisz most szép helyen van, csinos kis városkában, a sok hányatás után nyugodtabb napokat él, rendes lakása van, nem fázik, egészségesebb, szebb a vidék — ilyen viszonyok között még gyakrabban kellene írnia mint eddig, mégis ritkábban ír. Ritkábban, de hosszabb leveleket, mert messzebb van Konstantinápolytól, a postaközlekedés nehezebb, hosszabb; csak a megérkezés alkalmával írt azonnal, azután egy hónap múlva, mikor már jobban megismerkedett új lakóhelyével, s ezentúl átlag minden három hónapban ír. Ez a körülmény oly annyira magán hordja a valóságos levelezés jellegét, oly lélektani momentum, mely mesterségesen elő nem idézhető.

Az 1721-iki ujévi köszöntés egyike a legmelegebb, legközvetlenebb érzésű leveleknek, melyről fel sem lehet tétélezni, hogy képzelt személyhez írta. A már ifjúkorában mély vallásos Mikes nem írhatta volna ezt: »Isten lelki és testi áldását adja kedre, azaz hogy betöltse ked szívet malasztjával is egészséget adjon kednek,« — egy nem létező embernek! Vagy: »Aztat ne kívánja ked, hogy jobban szeressem kedet; mert ha csak fél lóttal többet nyomna a szeretet, több volna az atyafi szeretetnél.« Az egész levél *csak* ujévi köszöntés; írhatta ezt máskor mint január 1-én?

A következő levélnek is csak mint levélnek van értelme. Panaszkodik, hogy nem elég gyakran írnak egymásnak, aztán Eszterházynéről ír, még pedig úgy, ahogy nem szokás se feljegyezni ilyesmit, se irodalmi műben leírni, hanem csak meghitt barátinak elmondani.

A hír vételének közvetlen hatása alatt írja meg a fejedelem-asszony, s később Eszterházy halálát. Bujuk álli-ból is azonnal ír nénjének, de csak neki ír, s neki is keveset, »mert az írás is ízetlen a micsoda állapotban vagyunk«. Bajosan tétélezhető fel, hogy ilyenkor egyebet is írt volna mint levelet. S a hogy visszatér Rodostóba, ismét azonnal ír. 1723 április 15-én értesít, hogy Bercsényiné halálán van és mindjárt utána 26-án, hogy meghalt s hogy az ura milyen közönyösen vette felesége elhunytát. Ismeri a vén

emberek természetét, fél, hogy az ő Zsuzsiját fogja elvenni. S mikor az megtörténik, mily keserű gúnynyal panaszolja el a maga árvaságát! Mi értelme volna mindezeket azonnal megírni — mert hogy azonnal írta, mutatja a levelek hangja — ha nem azért, hogy baját rögtön elpanaszolja, első hiradást küldjön a nénének, örömeiben, bánatában résztvevő barátjának? Mikor aztán Bercsényi meghal, ismét reményt táplál az ő Zsuzsája iránt — ezen időben sűrűn írja leveleit, hogy minden mozzanatról azonnal hírt adjon. De a Zsuzsi nem hallgat a szívére. Milyen keservesen panaszkodik, hogy nem bírja marasztani! »Indul már Lengyelország felé...« s azután két napig nem ír.

Mikor Rákóczi betegeskedik, akkor sem ír, mert el van foglalva körülötte. A törökországi zavargásokról, a Rákóczi-fiúk megérkezéséről, az öreg fejedelem és Rákóczi József haláláról, valamint Jassyba való küldetésében az uton írt leveleinek közvetlensége pedig oly nyilvánvaló, hogy ezt a missilis leveleket tagadóknak is elfogulatlanul el kell ismerniök. A hogy mindezeket a dolgokat megírja, olyan részletesen, pontosan, mindennek napját, óráját, oly elevenen s annyi érzéssel, úgy csak a pillanat benyomása alatt és csak levelet lehet írni, se mémoires, se naplót, de legkevésbé öntudatos műszándékkal előre tervezett irodalmi művet.

Rákóczi Ferencz halála oly csapás reá nézve, melynek fájdalmát többé meg nem gyógyíthatja semmi; mely örökre égő sebeket vág az ő érzékeny lelkén és megváltoztatja egész kedélyvilágát. Többé nem az a vigkedélyű, tréfálgató, néha pajkos levélíró, a ki eddig volt; ezentúl megváltozik leveleinek alaphangja, komolyabb, keserűbb lesz, de érzése, melegsége, szeretete marad a régi, az nem változik, hanem megmarad s benne van a leveleiben mindvégig, egész az utolsóig.

»Elvégezem ezt a levelet,« írja 1735 július 18-án, mert magamat kesergetvén, kedet is kesergetem.« A fejedelem halála után többnyire csak rövid s szomorú leveleket ír; soká nem találja helyét, az a kit annyira szeretett, hogy csupán csak írta való szeretete miatt követte a száműzetésbe, meghalt, hát képzelhető-e, hogy ekkor ő nyugodtan odaült volna leírogatni az eseményeket, ha nem lett volna egy megbízható rokon lélek, egy vigasztaló, kinek kitarhatja lelkét, s a ki őt csakugyan meg is vigasztalja? Milyen őszintén panaszolgatja el apró bajait is, melyek a fejedelem halála következtében érik, s hogy várja az ifjú fejedelem megérkezését, kitől a régi rend helyreállítását reméli!

A hangnak ez a közvetlensége, mely végig vonul az egész levelezésben, mely ismételt olvasás alkalmával is mindig a maga frissességében hat az olvasóra, úgy, hogy eszünkbe sem jut kételkedni a néne létezésében, egymaga is elegendő, hogy minden ellenérvet megdöntsön. Végre megérkezik Rákóczi József és következnek ennek viselt dolgai, hadi vállalkozásai. A momentumokat, melyek az egyes levelet létrehozzák, ezután is nyomon követhet-

jük. Zavaros, háborús idők következnek, Rodostót elhagyják és Mikes csak 1740 június 22-én tér ismét oda vissza. Ez idő alatt folyton uton van, hol itt, hol ott, hosszabb ideig azonban csak Csernavodán, Bukarestben és Jassiban tartózkodik. Tehát csupa rövid levelet ír, melyek híradásnál egyebet nem tartalmaznak. A változásokról azonban pontosan értesít, s mindent megír, hogy az illető, a kinek ír, mindig tájékozva legyen, hol jár és mi történik vele. Egy-egy hosszabb levelet csak az említett helyekről ír, a hol több ideje van írni, de ezek se olyan hosszúak, mint a melyeket régenté írt. 1738 jan. 25-én írja Konstantinápolyból, hogy holnapután indulnak, tehát 27-én; és már febr. 5-én Drinápolyból ír, hogy nagy ügygyel-bajjal, »a sárban usztatva« oda megérkeztek, csak ennyit ír, »mert az útban hosszú levelet nem lehet írni.« Itt se maradt soká, febr. 18-án érkezik Csernavodára »húshagyó kedden« s ezt 19-én már megírja; röviden említi, hogy havas volt az út, kik laknak ott, milyen hely stb., többet nem ír, mert nincs mit. Innen elrándultak Bukarestbe a fejedelemmel, a vajdát köszönteni, márczius 4-én visszaérkezik és 5-én megírja; egyuttal értesít, hogy »most Vidinbe kell menni«. Márcz. 27-én indulnak el, szinte 10 napig voltak uton és április 7-én értesíti nénijét, hogy megérkeztek. Itt roppant hatással van rá a mit lát, rabférfiak, asszonyok, gyermekek, leányok eladása, úgy, hogy rögtön, 11-én megírja. A következő leveleket Fetislán, majd ismét Vidinből írja, az úton, mindent közvetlen benyomás alatt, pontosan, nap, óra szerint a táborozást, lakomákat, minden mozdulatot. Vidinből okt. 4-én írja, hogy két nap múlva mennek Csernavodára telelni. Okt. 14-én Oroszcsikból ír, a hová 13-án érkeztek; innen 19-én ismét indulnak és 3—4 óra alatt elérkeznek Csernavodára, honnan november 7-én írja, hogy a fejedelem milyen nyomorult állapotban van. »A minap éjtszaka úgy volt, hogy a kik mellette vannak, azt gondolták, hogy megholt.« 10-én virradóra »a forró hideg igen nagy lévén rajta, annyira elnehezédék, hogy a gyertya már vége felé volt. Mindazonáltal jól beszélt tizenegy óráig, noha csak a szovárról üsmért meg mást. Tizenkét órakor a szova elállott, és igen nagy forróságban volt, és csak a jajgatásról vettük észre, hogy szenved. Két órakor délután a pap fel akarván néki adni az utolsó kenetet, a midőn az imádságot elkezdé, az istennek adá lelkét — 38 esztendő korában. Az Úr irgalmazzon neki.«

A CXLVI—CLV. levelekben utját írja le Jassyba és vissza, sűrű egymásutánban, változatosan, a milyen az útja. Hogy ezeket a leveleket Rodostóba való visszaérkezése után írta volna, azt el sem lehet képzelni; csak el kell olvasni őket, hogy meggyőződjünk az ellenkezőről. Ha fel is tesszük, hogy az uton csak jegyzeteket készített, ilyen híven, ennyi közvetlenséggel azokat az után a fárasztó út után fel nem tudta volna dolgozni. Azt az érzést, mely elszorítja szívét, mikor messziről meglátja az erdélyi havasokat, a hazából jövő folyót, azt az örömet, bánatot, félelmet, melynek foly-

tonos váltakozása között megteszi magányos útját hazája szegélyén, csak ott nyomban tudta úgy leírni, azokkal az egyszerű, de igaz, meleg szavakkal, melyeket idő múltán, visszaemlékezésekor már meg nem talált volna.

1740 június 22-én érkezik vissza Rodostóba, s ekkor a tulajdonképeni levelezésnek vége szakad — »hacsak az időjárásról diáriumot nem csinálók, nem tudok mit írni«. És következnek a török szokásokról, intézményekről, vallásról szóló levelek, melyekről lehet vitatkozni, hogy beleillenek-e missilis levelek keretébe vagy sem, hanem bizonyítékoknak sem pro, sem contra nem tekinthetők. A missilis levelek mellett nem bizonyítanak, mert semmi egyebet mint a kitűzött tárgyat nem tartalmaznak, s nem közvetlen benyomások alatt íratnak. Közbe-közbe akad ugyan egy-egy alkalmoszerűnek látszó megjegyzés, pl. 1751 okt. 26-án: »E már rendkívüli dolog, hogy ma havazzon«; vagy 1752 aug.-ban, hogy dinnyeszüret van; novemberben, hogy szép idők járnak, »az ablakok nyitva vannak«, stb. de ezek csak a levelek bevezető sorai, a melyek semmit se bizonyítanak. De nem bizonyítanak e levelek a levelezés missilis volta ellen sem, mert nincs kizárva, hogy Mikes, nem lévén egyéb írni valója, oktató kedvében csakugyan ezekkel mulattatta nénjét.

A missilis jelleget a levelek 1753-ban veszik ismét fel, a midőn szembaját emlegeti, s bevégezvén a török szokások leírását, 1754 nov. 23-án örvendezve és Istennek hálát adva írja, hogy szembaja egészen elmúlt és lát. Az egész levél csak erről szól, s így bizonyos, hogy akkor írta, a mikor keltezve van: »az Isten kegyelméből ma az innepem napján az imádságos könyvnek hasznát vehettem, a mely nem lehetett másfél esztendőttől fogva.« Törökországi események, a lissaboni földrengés, európai hírek, a bujosók elhalálása stb. ismét tárgyat szolgáltatván, levelei megint közvetlen benyomások alatt keletkeznek végig egészen az utolsóig.

Ime a levelek tartalma milyen meggyőző s megdönthetlen érveket szolgáltat egy valóságos levelezés feltételezése mellett. Minden egyes levél különbözik a másiktól, mindegyiknek más a hangja, mindegyiken eltörülhetlenül rajta van az író változó hangulatának a bélyege. Egy szerves lény ez a levelezés, mely írójával együtt napról napra változik és fejlődik.

Ezek a belső, mélységes argumentumok mennyivel inkább támogatják Szilágyi véleményét, mint Toldyét az ő és hiveinek érvei! Szilágyi joggal hivatkozhatott Mikesnek rokonaihoz írt leveleire, melyeknek hangja, gondolatmenete, stilusa egészen olyan mint a Törökországi Leveleké. Császár is elismeri, hogy »a sok közös vonás, a jókedvű humor, a történetké iránti vonzalom, vallásos érzés, azt a csalódást kelti föl bennünk, mintha a Törökországi Leveleket olvasnók«. Hogy az illúzió soká tart-e vagy nem, az nézet dolga, de ha családi vonatkozások lépnek előtérbe, ha sok életrajzi adat van bennök elszórva és öccséhez írt levele végén ennek egész családjától szépen, a kellő tisztelettel elbucszuk, mind-

rzt a levelezés egészen másnemű természete eléggé megmagyarázza. A nényével egész életén át érintkezett, az ismerte minden baját-bűjét, minden gondolatát, az volt a vigasztalója, osztozkodott az ő sorsában, — természetes, hogy ennek a levelezésnek bizalmasabb jellegűnek kell lennie, kevésbé udvariasnak, de annál melegebbnek, mint azok a levelek, melyeket 30 évi távollét után, már egészen idegenné lett, ismeretlen rokonainak ír. De a levélírás karaktere, a hang és forma teljesen egy és ugyanaz, s ez a fődolog, mert egy nem létező valakinek épen úgy mint valósággal létező személynek írni nem lehet.

MIKLÓS FERENCZ.

